

به نام خدا

جُستاری در وضعیت اقلیت های مذهبی در ایران (زردشتی، مانوی، مزدکی) (از ورود اسلام به ایران تا پایان قرن چهارم هجری)

مؤلف :

شیخه شنبیدی نیا

انتشارات ارسطو

(سازمان چاپ و نشر ایران - ۱۴۰۵)

نسخه الکترونیکی این اثر در سایت سازمان چاپ و نشر ایران و اپلیکیشن کتاب رسان موجود می باشد

Chaponashr.ir

chaponashr.ir

iran-journals.com

سرشناسه: شنبیدی نیا، شیخه، ۱۳۶۳
عنوان و نام پدیدآور: جستاری در وضعیت اقلیت های مذهبی در ایران (زردشتی، مانوی، مزدکی)
(از ورود اسلام به ایران تا پایان قرن چهارم هجری) / مولف: شیخه شنبیدی نیا
مشخصات نشر: انتشارات ارسطو (سازمان چاپ و نشر ایران)، ۱۴۰۵.
مشخصات ظاهری: ۱۵۰ ص.
شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۱۲۹-۲۸۱-۳
وضعیت فهرست نویسی: فیفا
یادداشت: کتابنامه.
موضوع: جستاری در وضعیت اقلیت های مذهبی در ایران (زردشتی، مانوی، مزدکی)
رده بندی کنگره: TP ۹۸۳
رده بندی دیویی: ۶۶۸/۵۵
شماره کتابشناسی ملی: ۸۳۷۶۱۹
اطلاعات رکورد کتابشناسی: فیفا

نام کتاب: جستاری در وضعیت اقلیت های مذهبی در ایران (زردشتی، مانوی، مزدکی)
(از ورود اسلام به ایران تا پایان قرن چهارم هجری)
مولف: شیخه شنبیدی نیا
ناشر: انتشارات ارسطو (سازمان چاپ و نشر ایران)
صفحه آرای، تنظیم و طرح جلد: الهام غفاری
تیراژ: ۱۰۰۰ جلد
نوبت چاپ: اول - ۱۴۰۵
چاپ: زیرجلد
قیمت: ۲۵۵۰۰۰ تومان
فروش نسخه الکترونیکی - کتاب رسان:
<https://chaponashr.ir/ketabresan>
شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۱۲۹-۲۸۱-۳
تلفن مرکز پخش: ۰۹۱۲۰۲۳۹۲۵۵
www.chaponashr.ir

تقدیم به همسر مهربانم

به خاطر زحمات بی دریغش

فهرست

مقدمه	۷
فصل اول: پیشینه ی ادیان زردشتی، مانوی و مزدکی در ایران باستان	۲۱
دین زردشت در ایران باستان	۲۱
ظهور زردشت	۲۱
اوستا	۲۹
آئین مانی در ایران باستان	۳۳
ظهور مانی	۳۳
سلسله مراتب افراد در آئین مانویت	۴۲
مانی و لفظ زندیق	۴۳
آئین مزدک در ایران باستان	۴۵
ظهور مزدک	۴۵
اصول و تعالیم آئین مزدک	۵۰
فصل دوم: زردشتیان از ورود اسلام به ایران تا پایان قرن چهارم هجری	۵۵
به آفریدیان (۱۳۱-۱۲۹ هـ.ق)	۶۷
سنبادیان (۱۳۷ هـ.ق)	۷۲
استاد سیسیان (۱۵۰ هـ.ق)	۷۸
فصل سوم: مانویان از ورود اسلام به ایران تا پایان قرن چهارم هجری قمری	۸۵
فرقه ی دیناوریه	۹۹
فرقه ی مهریه	۱۰۰
فرقه ی مقلاصیه	۱۰۲
فصل چهارم: مزدکیان از ورود اسلام به ایران تا پایان قرن چهارم هجری	۱۰۵
خداش مزدکی (عمار بن یزید) ۱۲۰-۱۱۸ هجری	۱۱۰
سرخ درفشان گرگانی (۱۶۲ هـ.)	۱۱۳
سپید جامگان (مبیضه ۱۶۳- ۱۵۰ یا ۱۴۹ هـ.)	۱۱۵
جاویدانیان (۲۰۱- ۱۹۲ هـ.)	۱۲۱
خرم دینان (۲۲۳- ۹۱ هـ.ق)	۱۲۲

۱۳۳.....	قیام مازیار بن قارن (مازیاریه):
۱۳۶.....	نتیجه گیری:
۱۴۱.....	فهرست منابع و مآخذ

مقدمه

با توجه به اهمیتی که ادیان و مذاهب در تحولات سیاسی و فرهنگی یک جامعه در طول تاریخ داشته اند و همواره مردم ایران نیز از دیرباز تا کنون با دین و مذهب همراه بوده و در سایه ی آن زندگی کرده و دست به اقداماتی زده اند که حوادث تاریخ این کشور را رقم زده است و بخش مهمی از این حوادث در تاریخ ایران بعد از ورود اسلام رخ داده است، بنابراین شناخت تحولات مذهبی ایران در قرون نخستین اسلامی به عنوان دوره ای حساس در تاریخ ایران که همراه با ورود دین مبین اسلام به ایران و تغییر دین ایرانیان و نفی بعضی از ادیان و مذاهب قبلی بوده است امری مهم می نماید. خصوصاً شناخت اقلیت های مذهبی و وضعیت و جایگاه آن ها در تاریخ ایران دوره ی اسلامی که نسبت به دوره ی قبل از اسلام شرایط آن ها متفاوت بوده است. و این اهمیت در مورد ادیان زردشتی، مانوی و مزدکی که هر سه از ادیان مهم ایران باستان بوده و قبل از ورود اسلام به ایران از موقعیت مهمی در این کشور برخوردار بوده اند، بیشتر است. خصوصاً دین زردشتی که دین رسمی ایران در زمان ساسانیان و پیش از ورود اسلام به ایران بوده و رکن اصلی جامعه ی ساسانیان به شمار می رفته است، این اهمیت بیشتر مشاهده می شود. چنانکه پس از ورود اسلام به ایران نیز پیروان این دین همچنان به عنوان یک اقلیت رسمی و اهل کتاب از سوی اسلام مورد پذیرش قرار گرفتند. و زردشتیان در دوره ی اسلامی نیز همچنان به حیات خود ادامه دادند.

آیین های مزدکی و مانوی نیز اگر چه پس از ورود اسلام به ایران به دلیل آنکه مسلمانان آنان را چون زردشتیان در شمار اهل کتاب نمی دانستند و پس از مدتی به دلیل اطلاق واژه ی زندیق به آنان (خصوصاً مانویان) گاهی مورد تعقیب و آزار حکومت های اسلامی قرار می گرفتند، و کم کم رو به کمی نهادند ولی همچنان تا قرن ها پس از ورود اسلام به ایران به حیات خود ادامه دادند و به طور کلی ما اندیشه های هر سه ی این ادیان را در بسیاری از حرکت ها، فرقه ها و گروه های دوره ی اسلامی در ایران به وضوح می بینیم. بنابراین پرداختن به آنها در قرون نخستین اسلامی در ایران به عنوان امری تأثیر گذار در شرایط مذهبی و اجتماعی جدید ضروری می نماید.

لذا در این راستا این سوالات مطرح می شود که آیا بعد از ورود اسلام به ایران این مذاهب تغییری یافته اند؟ و نقش و جایگاه آن ها در ایران دوره ی اسلامی چگونه بوده است؟ همچنین

عملکرد سیاسی و مذهبی حکومت های ایرانی در حیات این اقلیت های مذهبی در جامعه چه تأثیری داشته است؟

در پاسخ به این سوالات فرض بر این است که با ورود اسلام به ایران این اقلیت ها رو به ضعف گرائیدند و نقش آن ها در جامعه کم کم کاهش یافت تا اینکه در نزدیک به قرن چهارم هجری قمری پیروان بیشتر این مذاهب به اسلام گرویدند و تعداد آنها بسیار محدود گردید. و یکی از دلایل این امر گرایشات مذهبی حکومت های حاکم و برخی مسائل دیگر بود که گاهی سبب بروز قیام هایی نیز از سوی این اقلیت ها می شد.

هدف این کتاب مشخص کردن میزان نقش و جایگاه این اقلیت ها در تحولات سیاسی - اجتماعی و فرهنگی دوره ی اسلامی و تأثیر گذاری و تأثیر پذیری آنان نسبت به دین اسلام و جامعه آن زمان است. (البته در ایران تا پایان قرن چهارم هجری)

در ایران باستان و پیش از ورود اسلام به ایران، ادیان و مذهب زردشتی، مانوی و مزدکی، پا به عرصه ی وجود نهادند و هرکدام سعی کردند با توجه به مقتضیات زمان و خصوصیات آن روز جامعه ی ایرانی، تعالیمی را نشر دهند تا بتوانند از پیروان بیشتری برخوردار شوند، خصوصاً دین زردشتی که از دوران پیشدایان تا ساسانیان به عنوان دین و آئینی مهم و بزرگ همواره دارای پیروان بیشماری بوده است. اما با ورود اسلام به ایران و مواجه شدن با این دین محکم و استوار، کم کم این ادیان (زردشتی، مانوی و مزدکی) نتوانستند در برابر تعالیم محکم آن پایداری کنند و اگرچه برای حفظ خود از راه های فراوانی چه مسلحانه و چه فرهنگی و عقیدتی استفاده کردند ولی تا دو یا سه قرن بیشتر نتوانستند پیروان خود را حفظ کرده و سرانجام این اسلام بود که با تکیه بر تعالیم و اصول و فرهنگ الهی مقتدر خود بر تمامی رقبای دینی و مذهبی خود فایق آید و همچنان استوار و پا بر جا باقی بماند.

بررسی و نقد منابع و مأخذ:

از آنجا که برخی از مطالب و موضوعات در منابع مختلف با روایات گوناگونی نقل شده اند بطوریکه صحت و سقم آنها گاهی مشخص نمی شود و این امر در مسائل مذهبی قوت بیشتری می گیرد و امکان دارد که نویسندگان بنا به دلایل مذهبی و گاهی تعصب شدید خود، از آوردن برخی از موارد خودداری و یا برخی موارد را بر مطلب اصلی بیفزاید و یا از مطلب اصلی کم کند.

با توجه به این که موضوع این کتاب، بررسی آئین و مذهب زردشتی و مزدکی و مانوی است که گاه از سوی مورخان دوره ی اسلامی به دلیل ضدیت این آئین ها با اسلام، مورد محرومیت قرار گرفته اند، اهمیت نقد منابع و مأخذ و یافتن منابعی مؤثق که بتواند ما را در هر چه بهتر نوشتن پژوهش و کتاب یاری نماید، مشخص می شود. خصوصاً در مورد منابع کهن که به زمان مورد نظر نزدیک تر هستند و اصل پژوهش در نوشتن این کتاب ، بر آنها استوار شده است.

الف: منابع کهن (قدیم):

چنانکه میدانیم هرچه منبعی به زمان وقوع موضوعی نزدیک تر باشد، مطالب را درباره ی موضوع مورد نظر نسبتاً به صورت کامل تر و بهتر بیان کرده و امکان دخل و تصرف در آن موضوع کمتر می شود و اطلاعات داده شده توسط منابع قدیمی تر همواره مورد اطمینان بیشتری قرار دارد و از آن جا که موضوع این کتاب در مورد چهار قرن اول هجری است که قرن ها از آن گذشته است و همچنین بیان این مورد که سعی شده در این کتاب مبنا بر منابع دسته اول باشد، اهمیت بررسی و نقد منابع کهن بیشتر مشخص می شود.

۱- تاریخ طبری «تاریخ الرسل و الملوك»:

تاریخ طبری، تاریخ عمومی و از آغاز آفرینش بشر تا ۳۰۲ هجری را در بر می گیرد و به عربی توسط محمد بن جریر طبری تألیف شده است. نام اصلی کتاب، تاریخ الرسل و الملوك است، اما به تاریخ طبری مشهور شده است. بخش مربوط به تاریخ اسلام کتاب طبری بر اساس سالشمار هجری قمری تألیف شده است. بنابراین برای استفاده از کتاب طبری کافی است که ما سال وقوع حادثه ای را بدانیم و می توانیم بر اساس آن به آسانی به تاریخ طبری مراجعه و مطالب مربوط به آن واقعه را در زیر سال مورد نظر مشاهده کنیم از این جهت استفاده از تاریخ طبری در پژوهش برای نوشتن این کتاب، نسبت به سایر کتب آسانتر بوده است.

نثر تاریخ طبری تقریباً ساده و روان می باشد و از بسیاری دشواری های بی مورد و تکلف که در برخی منابع قدیم دیده می شود، به دور است.

یکی دیگر از فواید کتاب طبری این است که وی روایات گوناگون از راویان مختلف را در مورد یک حادثه بدون نقد و به طور معمول روایت خبر آورده است و پس از آن به شیوه ی محدثان به ذکر سند و نام کتاب اشاره می کند. و البته می توان اشکالی بر شیوه ی وی وارد کرد، این که وی مطالب را بدون در نظر گرفتن صحت و سقم آنها ذکر کرده است و گاهی ممکن است مطالب غیر صحیح در تاریخ وی دیده شود و در این رابطه اگر چه ابن خلدون در کتاب خود با احترام از طبری یاد کرده ولی به این شیوه وی در ذکر حوادث انتقاد کرده و معتقد است که طبری با اندکی دقت می توانست روایت درست را انتخاب کرده و بنویسد.^۱

اگر چه تاریخ طبری در انجام پژوهش برای نوشتن این کتاب، یکی از مهمترین منابع متقدم بوده و در بسیاری از مطالب به عنوان منبع اصلی و اول مورد استفاده قرار گرفته ولی به دلیل گستردگی موضوعی کتاب طبری از بسیاری از موارد مهم و مطالب مرتبط با فرق مطرح در این پژوهش، در کتاب وی چیزی مشاهده نمی کنیم و در واقع طبری در کتاب خود صرفاً به ذکر حوادثی پرداخته که از نظر وی در ذیل تاریخ و سال مورد نظر وی جزو مهمترین حوادث بوده اند و به بسیاری از جزئیات که از نظر وی بی ارزش بوده، در کتاب وی اشاره ای نشده است.

مثلاً در مورد فصل سوم این رساله که مربوط به مانویان است وی تنها به اندک زد و خوردی که میان مانویان و مسلمانان آن هم در ذیل حوادث مربوط به دوران یک خلیفه اشاره کرده و به خود مانویان و افکار و عقاید آنان به صورت اخص نپرداخته است و در بسیاری از موارد، وی همچنان به این شیوه عمل کرده و کمتر به جزئیات یک موضوع پرداخته است و این مسئله هر چه به دوران حیات وی نزدیک تر می شود شدت می گیرد ولی به طور کلی چون تاریخ طبری از لحاظ بررسی وضعیت اجتماعی - سیاسی و اقتصادی در دوران اسلامی از منابع مهم است در این کتاب بسیار مفید واقع شده است. اگر چه کمتر به مسائل دینی و مذهبی پرداخته است. شیوه ی روایی خاص طبری باعث شد که وی را مرجع مورخین بنامند و بسیار از مورخین پس از او چون ابن مسکویه، ابن اثیر و خواجه رشید الدین فضل ا... همدانی در تألیف کتابهای خود (تجارب الامم - الکامل - جامع التواریخ) راه وی را ادامه دهند. منابع طبری برای تألیف کتاب خود بیشتر کتابهای پیش از وی و تألیفات کسانی چون یعقوبی، بلاذری و واقدی بوده است.

---

۱ - ابن خلدون، عبدالرحمان بن محمد، العبر، ترجمه ی محمدآیتی، چاپ اول، تهران، مؤسسه ی مطالعاتی فرهنگی، ۱۳۶۳ ش، جلد اول، ص ۷۵.

پس از طبری بر تاریخ وی دنباله های بسیاری افزودند، از جمله دنباله ی عریب بن سعد قرطبی که کتاب طبری را تا سال ۳۲۰ هجری ادامه داده است.

تاریخ طبری توسط ابوالقاسم پاینده از عربی به فارسی ترجمه شده است و در ۱۵ جلد و یک جلد به عنوان جلد ۱۶ که دنباله تاریخ طبری بوده و توسط قرطبی نوشته شده ، توسط انتشارات بنیاد فرهنگ ایران در سال ۱۳۵۴ شمسی در ۲۰۰۰ نسخه به چاپ رسیده است

۲- مروج الذهب و معادن الجواهر:

این کتاب تألیف ابوالحسن علی بن حسین مسعودی است. وی این کتاب را در سال ۳۳۲ هـ به زبان عربی تألیف و در سال ۳۳۶ هجری در آن تجدید نظر کرد.

مروج الذهب در ۱۳۲ باب تدوین شده و به دو بخش قبل و بعد از اسلام تقسیم گشته است. بخش نخست آن درباره ی آغاز خلقت ، تاریخ انبیاء و اقوام قبل از اسلام و بخش دوم آن که مورد استفاده ی بیشتر در نوشتن این کتاب، قرار گرفته است مربوط به دوره ی اسلامی و خلفای راشدین ،اموی و عباسی تا سال ۳۳۶ هـ است. شیوایی بیان و قدرت توصیف به این اثر جایگاهی خاص در بین کتاب های دیگر بخشیده است نثر کتاب بسیار ساده و روان است.

مسعودی اخبار را بدون ذکر سند می آورد و تنها در مقدمه ی کتاب خود منابعی را که از آنان استفاده کرده است نام برده است و مطالب منقول وی کاملاً معتبر و قابل اعتماد است. ولی او بیش از آنکه در نگارش کتاب خود به روایت اعتماد کند، بر مشاهده و رویت آثار تاریخی تکیه دارد.

مسعودی از روش مورخینی چون طبری که حوادث را بر اساس سال ثبت می کردند پیروی نکرد و در تاریخ نگاری به روش یعقوبی به تقسیم بندی موضوعی پرداخت که بسیاری از مورخین چون بیرونی و خواجه نظام الملک طوسی روش وی را ادامه دادند و همچنین وی روش نقد منابع را در تاریخ بنا نهاد.

مسعودی به دلیل مسافرت های علمی خود در تألیف اثرش از دسته بندی ها و جریانات سیاسی روزگار دور ماند و فردی آزاد اندیش بود، وی در مسایل علمی بسیار امین و منصف بوده و بی محابا حقایق تاریخی را بیان کرده و بدون ملاحظه به قدرتهای روز، به تفسیر و تحقیق در حوادث پرداخته است. و با توجه به این خصوصیات، در این کتاب توانسته ایم با کمال اطمینان از صحت مطالب از بخش هایی از این اثر، خصوصاً قسمت دوم آن که مربوط به دوره ی اسلامی است، استفاده کنیم. خصوصاً در مورد معنی زندیق و اطلاق این واژه به مانویان و دلایل آن در این کتاب توضیح داده شده که در فصل اول و سوم بسیار مورد استفاده قرار گرفته است.

این کتاب با ترجمه ی روان و شیوای ابوالقاسم پاینده در دو جلد توسط بنگاه ترجمه و نشر کتاب در سال ۱۳۴۷ ش در ۲۰۰۰ نسخه در تهران به چاپ رسید.

۳- الفهرست:

کتاب الفهرست تألیف محمد بن اسحاق الندیم است که در بردارنده ی موضوعات متفاوت و سیاسی - مذهبی - اقتصادی و علمی است و نحوه ی بیان مطالب در آن برخلاف طبری و ابن اثیر که بر اساس سال گردآوری کرده اند، نویسنده مطالب را بر اساس فهرست موضوعی بیان می کند. وی کتاب خود را در سال ۳۷۷ هجری به عربی تألیف کرده است. نشر و انشای آن نه چندان ساده و سبک نوشتاری وی همان سبک محاوره ای و سخنگویی است و وی در همه جا رعایت اختصار را کرده و سعی کرده مفیدترین مطالب را در کمترین سطر بیان کند.

برای اولین بار گوستاو فلوگل دانشمند اطریشی در بحبوحه ی انحطاط عالم اسلامی در قرن سیزدهم هجری نسخه هایی مختلف از این کتاب را گردآوری و پس از نوشتن شرح بر آن ها به چاپ رسانید. با اینکه این کتاب اغلاط و پیچیدگی هایی دارد ولی فلوگل با نهایت صداقت و امانت و دقت بوظیفه ی خود عمل کرده است.

این کتاب در ده قسمت که هر قسمت به عنوان یک مقاله نامگذاری شده گردآوری شده است و با توجه به این که یک مقاله ی آن هم راجع به مذاهب و اعتقادات است به بسیاری از فرق و مذاهبی که مربوط به موضوع این کتاب بوده ، در این بخش اشاره شده است و گاهی در مورد برخی موضوعات به مطالبی در الفهرست بر می خوریم که به جرأت می توان گفت در هیچ کتاب دیگری بیان نشده است. خصوصاً در مورد مانویان که وی در این خصوص جزئیات عقاید و دسته بندی ها آنان را ذکر کرده است که این اطلاعات در هیچ منبع دیگری ذکر نشده ، یا بسیار سطحی و مختصر ذکر شده است.

همچنین در مورد ادیان ایران باستان نیز در این کتاب الفهرست، مطالبی سودمند وجود دارد که در نوشتن اکتاب حاضر، از آن استفاده شده است. خصوصاً در مورد فرق و مذاهب که آنان را با ذکر تعلیم و اعتقاداتشان بیان کرده است. کتاب الفهرست با ترجمه ی م. رضا تجدد توسط چاپخانه ی بانک بازرگانی ایران در دو هزار نسخه در سال ۱۳۴۶ ش در یک جلد به چاپ رسیده است.

۴- آثار الباقیه عن القرون الخالیه:

آثار الباقیه کتابی است که به عربی توسط محمد بن احمد بیرونی معروف به ابوریحان بیرونی تألیف شده است. وی نخستین بار این کتاب را به سال ۳۹۱ هـ ق هنگامی که در گرگان در خدمت امیر شمس المعالی قابوس بن وشمگیر زیاری بود به نام وی نوشت و پس از آن تحریری دیگر از آن را با اضافاتی انجام داد.

این کتاب مشتمل بر مقدمه و ۲۱ فصل و در موضوع ماهیت شب و روز، سالها و مبداء تاریخی و تقویمی اقوام و اعیاد و ایام ملل مختلف است.

نثر و انشای کتاب بسیار ساده و راحت و از دشواری به دور است.

در این کتاب بسیاری از مسائل قبل از بیرونی که به صورت پراکنده و در کتب تاریخ به نحوی وجود داشته است گردآوری شده است. اگر چه این کتاب منبعی مهم برای گاهشماری و تقویم و اعیاد و جشن های اقوام در دوره ی اسلامی است ولی علاوه بر این مسائل بسیاری از موضوعات اجتماعی و مذهبی اقوام نیز در آن ذکر شده است و به این ترتیب برای انجام پژوهش برای نوشتن کتاب حاضر بسیار مفید بوده است و بیرونی گاه مطالب ارزشمند مذهبی و عقیدتی را در ضمن بیان مسائل تقویمی و نجومی بیان کرده است.

و با توجه به این که نگرش و قلم ابوریحان در این کتاب بیشتر انتقادی بوده و می توان با نظرات وی در مورد مسائل گوناگون مذهبی آشنا شد و آن ها را در هر چه بهتر شدن کتاب حاضر به کار گرفت، از این نظر هم این منبع بسیار مفید بوده است.

همانطور که گفته شد اصل این کتاب عربی است و آقای اکبر داناسرشت از روی دو نسخه ایی که در استانبول بوده و یک نسخه ی موجود در تهران، این کتاب را به فارسی ترجمه و انتشارات امیرکبیر در سال ۱۳۵۲ شمسی آن را در یک جلد به چاپ رسانیده است.

۵- سیر الملوک (سیاست نامه):

سیر الملوک یا سیاست نامه تألیف خواجه نظام الملک ابو علی حسن طوسی وزیر مقتدر دوره ی سلجوقیان است که یکی از آثار مهم فارسی در قرن پنجم هجری است که در موضوع آیین فرمانروایی و کشورداری تألیف شده است.

در این کتاب روانی- شیوایی و ایجاز سخن رعایت گردیده و در ۵۰ فصل گردآوری شده و در کل نثر آن بسیار ساده و عاری از تکلف و تصنع است و از نثر مسجع و لغات زاید و عربی به دور است.

به دلیل اینکه خواجه نظام الملک در دربار می زیسته و زیر نظر شاهان سلجوقی بوده است، شاید بتوان گاهی به صحت اطلاعاتی که در کتاب وی آمده شک کرد و در برخی موارد در قسمت هایی از کتاب قضاوت هایی در مورد برخی مذاهب و شخصیت ها از وی دیده می شود که باید به دیده ی دقیق تری به آن نگریست. مانند اندیشه های وی نسبت به مزدک و یا هر شخصی که بنابر عقیده ی وی بدعت گذار بوده است، نسبت به سایر مورخان خصمانه تر است. در این کتاب در مورد مزدکیان و زردشتیان در ایران باستان و همچنین پس از اسلام اطلاعات فراوانی وجود دارد و به این دلیل در فصل های اول و دوم و چهارم کتاب حاضر، از این منبع استفاده ی فراوانی شده است. ولی درباره مانویان و یا خود مانی هیچگونه اطلاعاتی در این کتاب وجود ندارد و نامی از آن برده نشده است و شاید بتوان این مسئله را به دلیل تعصب دینی خواجه نظام الملک دانست و اینکه مانویان در دوره اسلامی از لحاظ مقبولیت در جامعه، پایین تر از مزدکیان و زردشتیان بوده اند.

همچنین در مورد قیام هایی که از سوی زردشتیان و مزدکیان در دوره ی اسلامی صورت گرفته، استفاده از این کتاب بسیار مفید بوده است.

با توجه به همه ی کاستی هایی که گاهی در کتاب به چشم می خورد در مورد بسیاری از موضوعات کتاب حاضر، در سیاست نامه به طور روشن و واضح توضیح داده شده است و در این راستا، کتاب سیر الملوک در نگارش این کتاب بسیار مفید بوده است.

کتاب سیاست نامه به اهتمام هیوبرت دارک در سال ۱۳۴۷ ش تصحیح و توسط انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب در تهران و در دو هزار نسخه و در یک جلد به چاپ رسیده است.

۶- الملل^۱ و النحل^۲:

الملل و النحل (آیین ها و کیش ها) تألیف ابوالفتح محمد بن عبدالکریم شهرستانی به زبان عربی است که بر پایه مذاهب و دیانات و اعتقادات ملت های مختلف جهان مخصوصاً در آن دوران که مؤلف می زیسته (قرن ۵ هجری قمری) نوشته شده است. این کتاب در واقع دایرةالمعارف مختصری از ادیان، مذاهب و فرق و آراء فلاسفه است. و اگر چه دارای نثری پیچیده است ولی

---

۱ - جمع ملت، که به معنی دین و مذهب است. (دهخدا، لغتنامه، زیرنظرسید جعفر شهیدی و محمد معین، چاپ اول، تهران، موسسه ی دهخدا، ۱۳۲۵ شمسی، ج ۴۴، ص ۵۱۱، ذیل واژه ی ملل)

۲ - جمع نحلّه، مذهب - دیانت (دهخدا، لغت نامه، جلد ۴۶، ص ۳۷۸، ذیل واژه نحل)

کتابی بسیار مفید است که به چند زبان دیگر نیز ترجمه شده است و مورد استفاده ی دیگر اقوام نیز قرار گرفته است .

با توجه به این که موضوع کتاب حاضر، آیین ها و مذاهب است و کمتر کتابی وجود دارد که به طور خاص به این مقولات پرداخته باشد و بیشتر کتب و منابع دیگر در ضمن بیان مسائل سیاسی و اقتصادی و اجتماعی، پاره ای از مسائل مذهبی را بیان کرده اند، الملل و النحل برای به انجام رساندن این کتاب بسیار مفید بوده است و برای توضیح فرق و ادیان و مذاهب گوناگونی که در کتاب حاضر آمده است از الملل و النحل استفاده ی فراوان شده است و گاهی به نکته ای در مورد آئینی در این کتاب اشاره شده که در هیچ منبع دیگر ذکر نشده است. همچنین الملل و النحل بیشتر از هر منبعی به جزئیات عقاید و مذاهب پرداخته است.

این کتاب توسط دکتر سید محمد رضا جلالی نائینی به فارسی ترجمه و تصحیح و از سوی انتشارات اقبال در سال ۱۳۵۰ ش در ۱۵۰۰ نسخه و در یک جلد در تهران به چاپ رسیده است.

۷- الکامل فی التاریخ (کامل تاریخ بزرگ ایران و اسلام):

کتاب الکامل نوشته ی عزالدین علی ابن اثیر مربوط به آغاز پیدایش انسان تا سال ۶۲۸ هـ است. این کتاب به زبان عربی و یکی از جامع ترین و کامل ترین کتابهای تاریخی درباره ی سرگذشت بشر تا قرن هفتم است. که حوادث عالم خصوصاً ایران و عرب را به طور کامل در بر گرفته و از حیث حجم نیز علاوه بر دقت معنی و صحت مطالب کتابی قابل توجه است. و بعد از تاریخ طبری باید از این کتاب نام برد که در واقع مکمل تاریخ طبری است و از لحاظ جامعیت به تاریخ طبری شبیه است ولی از نظر نگارش با آن متفاوت است.

روش ابن اثیر در این کتاب گردآوری نوشته های دیگران و تلفیق آرای گوناگون است و کتاب وی نیز چون تاریخ طبری بر اساس سالشمار تقسیم بندی شده است. و در بیشتر موارد بر خلاف طبری به ذکر منابع خود نمی پردازد.

نثر کتاب نیز بسیار سلیس و روان است. ابن اثیر در بیان مطالب کتاب خود همواره به دین و اخلاق پایبند بوده است اگر چه در کتاب الکامل نیز چون طبری بیشتر به رویدادهای اقتصادی و سیاسی و اجتماعی پرداخته و کمتر به موضوعات مذهبی اشاره شده و یا اگر شده بسیار اندک و در ضمن بازگویی مطالب دیگر بوده است ولی با این وجود این منبع در انجام پژوهش برای کتاب حاضر، بسیار سودمند و در ردیف منابع اولیه قرار می گیرد و می توان با اعتماد کامل برای ذکر یک موضوع تنها به این کتاب ارجاع داد.